

ગ્રામ્ય પરિવેશનું નિરૂપણ કરતી કૃતિ 'મશારી'

વર્ષાબેન કેશરસિંહ પરમાર
પીએચ.ડી. રિસર્ચ સ્કોલર,
પ્રાથમિક શિક્ષક, ખીમત પ્રા.પે.કેન્દ્ર શાળા
તા. ધાનેરા, જિ.બનાસકાંઠા

ગુજરાતી જનપદી નવલકથાની દીર્ઘ પરંપરામાં કિશોરસિંહ સોલંકી ઈ.સ. ૧૯૮૬માં 'મશારી' કૃતિ પ્રગટ કરીને આ પરંપરાને વેગ આપે છે. આ જ કૃતિની બીજી આવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૯૯૮માં પ્રગટ થાય છે. 'મશારી' એ ઈ.સ. ૧૯૮૬માં પ્રગટ થઈ. ત્યારે આધુનિકતાવાદી વલણોનાં વળતાં પાણી થઈ ચૂક્યાં છે. એનો દબાવ-પ્રભાવ ઘટી રહ્યો છે. ત્યારે 'મશારી' પ્રકાશિત થાય છે.

'મશારી' એટલે ખેતીના કામમાં નિશ્ચિત ભાગે-પગારે (આ ભાગ રૂપિયામાં હોય, કે જેને ઉધડ કે મશારો કહે છે.) કામ કરતો જણ, માણસ, જેને જણ, હાળી, ખેડૂ, ભાગિયો પણ કહે છે. અહીં ગોદડ ભગત નામનો કામ, મહેનતું, સરચાઈવાળો ચોખ્ખો માણસ વીરામુખીની ખેતીવાડીઓ મશારી તરીકે રહે છે. જાતનો એ ચમાર છે. પણ એની કર્મઢતા, સરચાઈ અને માણસાઈ વંદવા યોગ્ય બની રહ્યા છે. આ કૃતિની કથા કેવી રીતે આકારાઈ એ વિશે લેખક ખુદ 'મશારી' કૃતિના 'આરંભે' ખુલાસો કરતાં કહે છે. "બાળપણની એક ઘટનાને અહીં વાચા મળી છે. નાનો હતો ત્યારે ભેંસો ચારવા જતો. મારા વ્હોળાવાળા ખેતરમાં સામેના ગામનાં ઢોર ચરવા આવતાં 'ભગત' ના નામે ઓળખાતા એક હરિજન કાકા ભેંસો ચારવા આવતા એ જેના ત્યાં મશારોએ રહ્યા એની જાહોજલાલી હતી પણ સમય એ બધું જ ગળી ગયો - એના સાક્ષી પણ ભગત જ.

એક બપોરે આંબાના છાંયડે બેઠા હતા ત્યારે ભગતે કહેલું કે, 'મારે પણ બે વીઘાં જમીન હોત તો-' બોલતાં નિસાસો નાખેલો અને દૂર દૂર તાકી રહેલા ! એ ચહેરાની આ ઘટના-મશારી !" એ રીતે આ કૃતિની કથા સર્જકના ગામની ઉત્તર ગુજરાતની બની રહે છે.

નરેશ શુક્લ પણ આ કથા વિશે જણાવે છે - "'મશારી' એટલે કે 'સાથી' મોટા ખેડૂતને ત્યાં ખેતકામ કરતો માણસ એક પછાત કોમના 'ભગત' ના નામથી ઓળખાતા મશારીની આ કથા છે. નિષ્ઠા અને વફાદારીના ગુણવાળા આ મશારીની નાનકડી ઈચ્છા છે. પોતાની માલિકીની થોડીક પણ જમીન હોય. પણ 'મુખી' એની નિષ્ઠાને ઓળખી શકતા નથી. વળી મુખીની પુત્રી અને અન્ય 'સાથી'ના આડ સંબંધો, ગોરખંધાઓ અને આ બધાને પરિણામે જન્મતા સંઘર્ષ આ કથામાં પ્રાણ પુરે છે. અત્યંત લાઘવપૂર્ણ રીતે લખાયેલી આ કથા ગામડામાં ચાલતા અનૈતિક બનાવો, થોડી સરચાઈ, કુટિલાઈ અને ખંધાઈ અહીં બરાબરની ઘૂંટાઈ છે."

આ નવલકથાનું કદ તો નાનું છે માંડ દોઢસો પાનાનું પણ એનું વિભાવન લઘુનવલનું નથી આ નવલકથા જ છે, જનપદી નવલકથા કથાના કેન્દ્રમાં લેખકે ભગતને રાખ્યા છે, મુખીને નહીં. એટલે ભગત કથાનો નાયક છે. એમ કહીશું નાથુ, જીવી અને કેંક અંશે નરસંગની ખલતા, દૂર્વૃત્તિઓ રચે છે. વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિનો વિરોધ રચવામાં લેખકે સર્જકતા દાખવી છે. માનસ સ્વભાવની નબળાઈઓની સામે માનવ સ્વભાવની વિલક્ષણતા મુકાઈ છે. કુત્સિત દૂરિતની સામે એક દલિત પીડિત માણસની સરચાઈ, સહનશીલતા, નરવાઈ મૂકીને લેખકે કથાની સંકલના કરવામાં ખાસ્સી કોઠાસૂઝ પ્રગટાવી છે, એ તરફ ધ્યાન જવું જોઈએ.

લેખકે મશારી ભગતને કેન્દ્રમાં રાખ્યા છે. એટલે લેખકનું ફોકસ પણ એ જ્યાં કામ કરે છે. તે વાડી અને સીમ પૂરતું મર્યાદિત રહે છે. ગામ કે ગ્રામસમાજનું આહું અમથું આલેખન મળે છે. ખરું, પણ એની સમસ્યાઓને આલેખવાનો નથી. એટલે મુખી જીવનની ઘટનાઓ વિસ્તારથી આલેખવાની તક હોવા છતાં લેખકે એ દિશા લીધી નથી. આથી કૃતિની વસ્તુ-સંકલનાને ચુસ્તીનો, સૌસરાપણાનો લાભ મળ્યો છે એમ કહી શકાય.

ભગત જાતના ચમાર છે. એકવાર મરેલા ઢોરનું ચામડું ઊતરડવાનું કામ જોતાં કંપી ઊઠ્યા. લેખક ભગતના મનોગતને આ રીતે રજૂ કરે છે. “ભગત સીધા જ ઘેર જઈ, પાસેના તળાવે નાહી આવ્યા. અને રામાપીરના મંદિરમાં જઈને એમણે પણ મૂક્યું કે, હવે કદી પણ આવા કામ માટે નહિ જાઉં માણસ કેવી અધમતા આચરે છે ! એની સામે ઊભો રહીશ અને મારા ભાઈભાંડુઓને તો સમજાવીશ કે, મરેલાં ઢોરનાં માંસને અડે પણ નહિ. દઉં. હે રામાપીર ! તું આમાં મને સહાયતા કરજે” ને એ ઢોરની માટી ખાતાં લોકો જોઈને ઘર-ગામ છોડી સારી સાચી મહેનત વાળી મજૂરી મળે એ કરવા નીકળી પડ્યા. ને આ હીરાપુર ગામે આવતાં વીરો મુખી એમને પગ મુકવાની જગા આપે છે. નિરાધાર ભગતને આ મોટો અહેસાન લાગે છે. ને એ જીવનભર એ જ ગણે છે - “પણ મને અહીં પગ મુકવા જેટલી જમીન તો મુખીએ આપી હતી.” એટલે એ ગાળો દે, બોલતા નથી ! મુખીને એ અન્નદાતા માની લે છે. દલિત કોમની આ માણસાઈ છે. જે મદદ કરે, ખરે ટાંકણે વ્હારે ચઢે તે ભગવાન ! એટલે ભગત બદલાતા નથી.

‘મશારી’ ની કથા વિશે ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ જણાવે છે - “મશારી માં જમીનદાર વીરા મુખીને ત્યાં મશારુ કરતાં એક ચમારકોમમાં ભગતની સાદી પણ મર્માળી કથા રજૂ થઈ છે. દલિતોમાંય દલિત એવા ભગતને સંજોગવશ મશારી બનવું પડ્યું પણ તેના આંતરની એક માત્ર ઝંખના તો સ્વતંત્ર માલિકીની વાડી નિર્માણ કરવાની છે. અનેક વિટંબણાઓને કથાનો અંત સુખદ છે. પણ એમાં કિશોરસિંહની કારમી અને કૂર વાસ્તવિકતાની છાયા, ભગતના સ્વપ્નને રોળી શકી નથી. એ વાતનું જ આશ્ચર્ય રહી જાય છે ! તળપદા ગ્રામ જીવનનું અને વધુ તો કૃષિજીવનનું તાજગીભર્યું ચિત્રણ અને ભગતની ગૂઢ ઝંખના - આ કથાના બે આકર્ષક અંશો છે. વીરા મુખીના કુટુંબજીવનની ખાનાખરાબી એ એટલી મર્મવેધી કથા બની નથી, નાથુ અને જીવીના પ્રપંચી વ્યવહારમાં જ એનો આરંભ પડ્યો હતો.”

મશારી એ ગ્રામજીવન અને કૃષિજીવનનું નિરૂપણ કરતી નવલકથા છે. તેમાં ગામડાનાં ખેતર વાડીનું વાતાવરણ નિરૂપાયું છે, નવલકથાનો આરંભ વીરા મુખીની વાડીના વર્ણનથી થાય છે અને તેનો અંત પણ વાડીની હરાજીથી થાય છે. અંતે ભગતને પોતાના ખેતરમાં શૂભારંભ કરતો બતાવાયો છે. વીરામુખીની વાડી અને દલા પટેલની વાડીના વાતાવરણમાં સમગ્ર કથા આકાર પામી છે.

વીરા મુખીની વાડી, ખેતી, પશુપાલનની વાતને વણી લેવામાં આવી છે, હીરાપુર ગામની સીમમાં વીરામુખીની વાડી આવેલી છે. સો વીંધાં જમીન તેમને વારસામાં મળેલી છે. ખેતરમાં પણ ઘર બનાવ્યું છે. બે બળદની સરસ જોડી, હાથી જેવી પંદર -વીસ ભેંસો, પાતાળિયો કૂવો અને ચાર-ચાર મશારી આ વીરામુખીની મિલકત છે. તેમની વાડીનું વાતાવરણ મશારીઓ અને જીવી થકી ધમધમતું રહે છે. ત્યાં નાથુ, નરસંગ, જીવીની ત્રિપુટી ભગતનું શોષણ કરે છે. ઝાડ-પાન, જીવજંતુને ચાહતા ભગતને વાડીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. આ બધાં પાત્રો લડે-ઝડે છે. એકબીજા સામું આટા-પાટા ખેલે છે. પ્રકૃતિની વફાદારી-ગદારીના આ ખેલમાં ધરતીનો પુત્ર જીતે છે. આળસુ અને બિનજવાબદાર મુખી જમીનથી અળગો થાય છે.

આ નવલકથામાં ભગત માટે મોટામાં મોટી ચોપડી તે ખેતર અને હળ એ પેન, ક્યારામાં લીલા-લીલા લહેરાય એ અક્ષર, આખો જન્મારો વાંચતાં આંખો ધરાય જ નહિં. એવું રામાણ-મહાભારત એમાં છે તે ભગતની રમાણીય સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાં આકાશનું ખેતર બની જાય છે અને તારાના વૃક્ષો બની જાય છે. વાડીમાં લીલોતરી લહેરાય છે. પંખીઓ ગાય છે. મૌસમનો પહેલો વરસાદ ધરતીની સોડમ પ્રસરાવે છે. પાક લચી પડે છે. ખાળામાં છાણના ઢગલે-ઢગલા થાય છે.

ખેતરે ખેડુ ભગતને મુખીની વાડી છોડવી પડે છે ત્યારે તેને લાગે છે કે તે અંધકારમાં ગરકાવ થઈ ગયો છે. પણ પોતાની જમીન હોય એવું સ્વપ્ન જીવનભર જોતાં ભગતને એ સ્વપ્ન જ્યારે હકીકત બને છે, ત્યારે નસીબના સૂર્યોદય જેવું લાગે છે. ભગત જેવા ધરતીના છોરુની પ્રકૃતિ સાથેની પ્રીત કથા છે. તો નાથું નરસંગ - જીવી જેવા પ્રકૃતિદ્રોહીઓના મરશિયા પણ છે. હરી-ભરી વાડીને મુખીની બેદરકારી વેરાન કરી મૂકે છે. જ્યારે ખરબાના ભાદાને ભગતની મહેનત હરી-ભરી વાડી બનાવી છે.

હીરાપુર ગામનું વાતાવરણ જીવંત બન્યું છે. ત્યાં મુખીનું મુખીપણું છે. માન-ઈજજત-મોભો અને આબરૂને દરેક ગ્રામજનોની સલામ છે. વાણિયા છે. સારી ખેતી છે. અસ્પૃશ્યતા છે. તો શામળા જેવા માસ્તરની પ્રગતિશીલ વિચારસરણી છે.

લેખકે આ નવલકથામાં ગ્રામીણ અને તેમાંય કૃષિ પરિવેશને સુપેરે આલેખ્યો છે. મશારીપ્રથા પર પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે. સત્-અસત્, નીતિ-અનીતિના સરવાળા જેવો કૃષિ સમાજ તેના સઘળા વૈવિધ્ય સાથે જીવંત બન્યો છે.

સમાજમાં કહેવાતી નીચલી જ્ઞાતિ-ચમાર જ્ઞાતિમાં જન્મેલા ભગત દલિત સમાજનું પાત્ર છે. એમણે પોતાના જાતભાઈઓને એક વખત મરેલા ઢોરની માટી ખાતા જોઈને ગોદડ ભગત સમસમી ગયા. તે જ વખતે ચમાર કામ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એટલું જ નહિ મરેલા ઢોરનું માંસ નહિ ખાવાની પાબંદી ફરમાવી આથી જ તો ગોદડ 'ભગત' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. સારું અને સાચું કામ કરવાની વૃત્તિથી ભગત જમીન સાથે જોડાયો અને અંતે તો ખેડૂત બનીને જ ઊભરી આવ્યો. મશારી રહીને બેઠેલાઓના ત્રાસથી તંગ આવી ગયેલા ભગતનું મન તરંગે ચઢી જતું- "આટલી કાળી મજૂરી આંચ કરું સું પણ મારેય જો બે વીઘા જમીન વોય તો આ બધા જ બળાપા દૂર થાય." અને ભગત સરસ મજની વાડીની કલ્પનામાં ખોવાઈ જતા હતા.

આ જનપદી નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ પણ જીવંત અને વાસ્તવિક બનીને આવી છે. મશારી એવા ગોદડ ભગત એ આ નવલકથાનું કેન્દ્રસ્થ પાત્ર છે. ભગત ઉપરાંત વીરામુખી, નાથુ, જીવી, નરસંગ, ભીખો, દલા પટેલ વગેરે ગૌણ પણ મહત્વના પાત્રો છે.

ત્રણેય દાયકા પૂર્વનો ગ્રામ સમાજ એની કપરી કઠોર વાસ્તવિકતા સાથે આ કથામાં ઊપસ્યો છે. લીલાં સૂકાં ખેતરો સાથે માનવજીવનની લીલીસૂકી પણ ગાડાના ચક્રની જેમ (ભાગ્યચક્ર) બનીને ફરતી રહે છે. લેખકે સીમ-વાડીના વર્ણનો નિમિત્તે પ્રકૃતિના પરિસરને પણ આલેખ્યો છે. ત્યાં એ આપણી કેટલીક નવલકથાના લેખકોની જેમ કવિતા કરવા કે કાવ્યભાસી ગદ્યમાં વર્ણનો કરવા નથી બેસી ગયા એ ઘણી આશ્વાદક વાત છે. વાસ્તવલક્ષી કૃતિને જે પ્રકારની ભાષાની આવશ્યકતા હોય છે. તે પ્રકારની ભાષામાં કિશોરસિંહ સોલંકી એ ફાવટથી કામ કર્યું છે. પાત્રને અનુરૂપ એના બાહ્ય વ્યક્તિત્વને રજૂ કરતી ભાષા-વર્ણન જુઓ - "વીરામુખીની ઉંમર પિસ્તાલીસથી ઉપર હશે, ઘઉં વર્ણનો દેહ, બગલાની પાંખ જેવા પહેરાણ અને ધોતિયું, માથે એવી જ પાઘડી, ખભે કાળો-દરિયો રૂમાલ અને પગમાં ડાહ્યા મોચીના સીવેલા જોડા. ઘેરથી તૈયાર થઈ ઢાળેથી નીકળે ત્યારે સામે મળનાર કોઈપણ વસવાયું 'મુખી બાપ! કહેલું હાથ જોડે, પાણી ભરીને આવતા બેરાં રસ્તાની એક બાજુ, મોઢાં આગળ સાડલાનો છેડો ખેંચી, પૂંઠ ફેરવીને ઊભાં રહી જાય. કોઈ રાવળ, વાઘરીનું બેરું હોય તો હાથમાં પગરખાં પકડીને રસ્તાની આજુબાજુના ઘરની દીવાલે ક્યાંક લપાઈ જાય ગામમાં એવી હાક વીરામુખીની!!" અહીં પાત્રોની સામાજિક શાખ અને કથાને અનુરૂપ કહી શકાય તે રીતે તેમના બાહ્ય વર્ણનને રજૂ કરવા ભાષા ઉપયોગમાં લેવાઈ છે.

જનપદી નવલકથામાં મહત્વનું પાસું તેની લોકબોલી છે. અહીંયા લેખકે ભગતની બોલીમાં તળપદી રંગો આપવા દીધા છે. જુઓ - "મા-બાપ... જાતનો ચમાર સું નામ સે ગોદડ પણ બધા ભગત કે સે મારા બાપના વખતથી સેતીના કામમાં જોતરાયેલો સું સેતીનું કામ સારું ક્ષવે સે. ગામ સે લીલાપુર વખાનો માર્યો નેકળ્યો સું. જો તમે રહેમ નજર કરો-તો

આપનું નામ સાંભળીને આયો સું. પેટિયું રળી ખાવા કામની શોધમાં સું.” આમ છતાં સંવાદોમાં જે તે પાત્રની બોલી કથા અંત સુધી જળવાઈ શકી નથી. બોલીને ભાષામાં સર્જકની પકડ ઓછી વરતાય છે.

મને લાગે છે કે એમણે પાત્રોચિત ભાષા તો વાપરી છે જ, પણ એમને કહેવું એવું છે કે તળપટ્ટી ભાષાનો હદ બહારનો ઠઠારો એમણે કરવા ધાર્યો નથી. છતાં અનાયાસ આવી જતાં બોલી પ્રયોગો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો, ઉપમાઓ સમગ્ર પરિવેશને વધારે બળકોને પ્રત્યક્ષ બનાવી આપે છે.

‘મોટું પેટ કરવું’, ‘બાવા બાથોડે આવવા’, ‘બળતામા ઘી હોમવું’, ‘બધે જ કાગડા કાળા હોવા’, ‘કાયા કાનના હોવું’, ‘પેટે પાટા બાંધવા’, ‘બાંધી મૂઠી લાખની’, ‘ખીચડીમાં ઘી ઢળવું’, ‘હાથના કર્યા હૈયે વાગવા’, ‘કૂવો-હવાડો કરવો’, ‘ઘોની ભેગો પેંપળો બળવો’, ‘પગ મણના થવા’, ‘ચોરની મા કોઠીમા મોંઢું ધાલીને રુવે’, ‘ઉપર ઉપર વહુજી ને માંચ મુદનું નાડું’, ‘પગ ઉપર કૂહાડી મારવી’, ‘રાંડ્યા પછીનું ડહાપણ’, ‘ઘરમાં હાંલ્લાં કુસ્તી કરવા’, ‘રાતના અંધારામાં પણ એની આંખો બિલાડાની જેમ તગતગતી હતી’, ‘અંધારી રાત કૂતરાની જેમ હાંફતી હતી’, - ‘ભગત’ સૂકાયેલા ઝાડની જેમ ઊભા રહી ગયા’.

ભગત-મુખી-જીવી-નાથુની વાતો કે એમનાં માનસિક સંચલનો જે ભાષામાં વ્યક્ત થયાં છે એ ભાષાએ પાત્રોની સ્થિતિ-સ્વભાવ-વૃત્તિ-વ્યવહારને અનુરૂપ નથી એમ નહીં કહેવાય. જ્યાં સંકેતોનો લાભ લેવા જેવો લાગ્યો ત્યાં તેમ થયું છે, છતાં આસપાસના પરિવેશમાંથી જ ઘણું ઘણું લઈને પાત્રો, પરિસ્થિતિ અને તનાવ આદિને હજુ વધારે દૃઢતાથી અને કેક વ્યાપથી પણ આલેખી શકાયાં હોત તો સારું થાત એમ લાગે છે. કિશોરસિંહ સોલંકી સ્વસ્થ સર્જક છે. એની પ્રતીતિ આપતી આ કથામાં લેખક પૂરી નિરાંતે ઠરીને પ્રગટ્યા હોય એવું ઓછું લાગે છે.

આ કૃતિની ભાષા વિશે શ્રી નરેશ શુક્લ જણાવે છે - “બોલી અને માન્યભાષા બંનેનો વિનિયોગ કરવા મથતા લેખકની ભાષા ઘણી જગ્યાએ કથળી છે પણ એકી બેઠકે વાંચી શકાય એવી આ કથા છે.” આમ છતાં, લેખકે પાત્ર-પરિસ્થિતિને માનસિકતા પ્રમાણે ભાષા પ્રયોજી છે. વાસ્તવલક્ષી કૃતિમાં આ પ્રકારની ભાષાથી જ સર્જકતા દાખવવાની હોય છે.

ટૂંકમાં, ‘મશારી’ લેખકના અનુભવની, અનુભવેલા પરિવેશની સહજ ને સાચુકલી કથા છે. તથા એમાં જ કલાનો અનુભવ પણ આપણને થાય છે. ‘મશારી’ ને અંતે નિ:સહાય મુખી ભગત સાથે સંવાદ અનુભવે છે. એવો સંકેત છે. આમ, ભીતરમાં અંતર ભૂંસાય છે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ અને સમાજ-સમાજ વચ્ચેનું અંતર ભૂંસવું એટલું સરળ નથી, પણ આ જાણે બીજાંકૂર કૂટવાનો સંકેત છે. સારા છેવટે આગળ આવે છે. દુરિત કે કૃત્સિતના પરાભાવની ક્ષણ પણ આવતી હોય છે. સમય ફેરે છે, તે ઘણાંને ફેરવે છે... આવી એક ક્ષણ આગળ, કાળબોધનો સંકેત આપીને, મશારી નવલકથા અટકે છે.

આજે વિકાસ પામતા વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પ્રદેશોની સીમાઓ ભૂંસાતી જાય છે અને તેથી પ્રદેશોની નિરાળી સંસ્કૃતિના ખરેખર આદાન-પ્રદાનને કારણે પ્રાદેશિક તત્ત્વો લુપ્ત થતાં જાય છે. આવા સંજોગોમાં ‘મશારી’ નવલકથા દ્વારા ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં ખેડ સમાજનું જે આલેખન થયું છે તે પોતે જ એક નોંધપાત્ર ઘટના બની રહે છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. ‘મશારી’, કિશોરસિંહ સોલંકી, પૃષ્ઠ-૨૨